

NIEZWYKŁE ZNAKI: *TEFILIN* I *MEZUZA* – WYRAZEM PIĘKNA I BOGACTWA SZTUKI ŻYDOWSKIEJ

„Pozostaną w twym sercu te słowa, które ja ci dziś nakazuję. Wpisz je swoim synom, będziesz o nich mówił, przebywając w domu, w czasie podróży, kładąc się spać i wstając ze snu. Przywiążesz je do swojej ręki jako znak. One ci będą ozdobą między oczami. Wypisz je na odrzwiach swego domu i na twoich bramach”.

(Księga Powtórzonego Prawa 6, 6-9)

„...powinni zapisać na swoich drzwiach największe laski, jakie otrzymali od Boga, i każdy niechaj ukazuje je na swoich ramionach; opis wszystkich wydarzeń, które ukazują potęgę Boga i Jego życzliwość dla Hebrajczyków, niechaj noszą na głowie i na ramieniu, aby ze wszystkich stron widzieć można było troskę, którą Bóg ich otacza”.

(J. Flawiusz, Dawne dzieje Izraela, ks. IV, rozdz. VIII, 13)

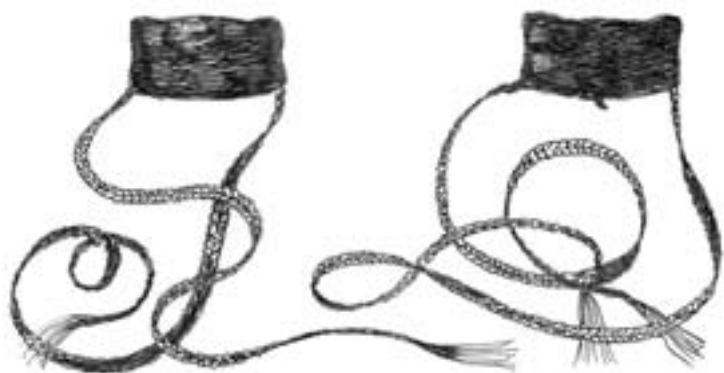
Kultura żydowska ma bardzo długą i bogatą tradycję. Przykładem niezwykle interesujących przedmiotów związanych z żydowskim życiem religijnym są *mezuz*a oraz para *tefilin*. *Tefilin* stanowią dwie niewielkie kasetki zawierające fragmenty Pięcioksięgu, natomiast *mezuz*a to futerałik, w którym umieszcza się fragmenty Pięcioksięgu i przybija go do odrzwi. *Tefilin* i *mezuz*a są obok *cicit*¹ niezwykle ważnymi znakami mającymi przypominać o Bogu i Jego Prawie; to nieodłączne elementy życia rodzin żydowskich. Mimo wojen i dramatów² były i są wiernie zachowywane.

Tradycja stosowania *tefilin* i *mezuz* jest długa. Zapoczątkowują je słowa z ksiąg historycznych ST (Wj 13,1-16; Pwt 6,4-9; 11,13-21)³. Znalezione je w grotach Qumran, wspominali o nich starożytni

pisarze, np. Pseudo-Arysteasz⁴, Józef Flawiusz⁵. Przepisy Talmudu Babilońskiego – będącego bardzo obszernym komentarzem do Pięcioksięgu – w wielu miejscach definiują i wyjaśniają prawa związane z ich wyglądem, budową i użytkowaniem. *Tefilin* i *mezuz*a były przez wieki przedstawiane w sztuce. Artyści często wybierali je jako motywy malarstwa i grafiki. *Mezuzy* oraz przedmioty związane z *tefilin* mogły przybierać piękne ozdobne formy. Jako przykład może posłużyć wielka wystawa sztuki żydowskiej zorganizowana we Lwowie w latach 30. XX w., ukazująca ich piękno. Zgromadzono na niej aż 570 eksponatów pochodzących z domów modlitwy i zbiorów prywatnych. Nie zabrakło oczywiście *tefilin* i *mezuz*⁶.

Różnica między *tefilin* a *filakterią*

Termin *filakteria* pochodzi z języka greckiego (*phylaktér*), co w tłumaczeniu oznacza „strażnik”⁷. Często w literaturze pod hasłem *filakterie* (ang. *phylacteries*) opisywany jest *tefilin*. Określenie *filakterie* użyte w odniesieniu do *tefilin* stało się powszechne za sprawą wersetu z Ewangelii św. Mateusza (Mt 23,5)⁸. To greckie określenie było przez wieki powielane i utrwalane w pismach. Użyli go m.in. Justyn Męczennik i Plutarch⁹. Jednak pod tym greckim terminem (*phylaktér*) kryje się grupa amuletów stosowanych w świecie starożytnym, np. amulety zakładane na czas bitwy¹⁰ (il. 1). W Księdze Ezechiela napisano, że praktykowane było noszenie amuletów przywiązanych do rąk lub głowy (Ez 13,17-21). Nie można natomiast utożsamiać *tefilin* z amuletami, gdyż cele, dla których wykonywano jedne i drugie, a także intencje, z jakimi je noszono, były diametralnie różne¹¹.

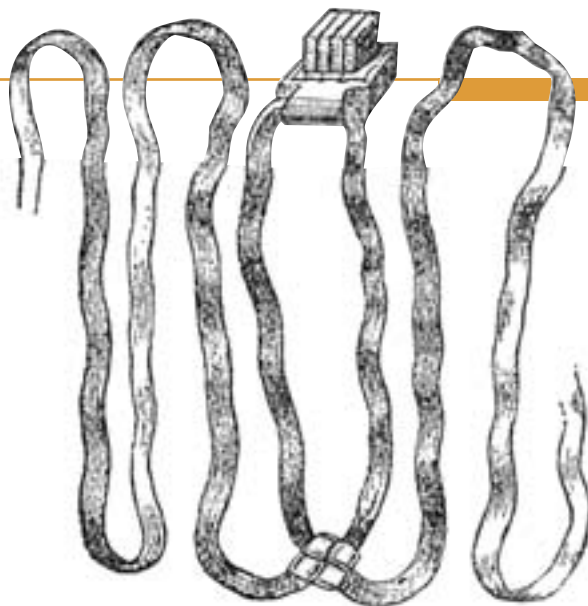

1. *Filakterie* o charakterze magicznym z Polinezji, XIX w. Szkic odręczny autora z ilustracji, wg G. Turner, *Nineteen Years in Polynesia: Missionary Live, Travels, and Researches in the Island of the Pacific*, London 1861, s. 338.

1. Magic *phylacteries* from Polynesia, nineteenth century. Hand sketch by the author after: G. Turner, *Nineteen Years in Polynesia: Missionary Live, Travels, and Researches in the Island of the Pacific*, London 1861, s. 338.

Tefilin

Paski pergaminu z wypisanymi określonymi tekstami Pięcioksięgu umieszczone w specjalnych dwóch kasetkach – każda z długim rzemieniem – stanowią *tefilin* (parę *tefilin*). Kasetki występują w języku angielskim pod nazwą *batim*, *housings* czy też po prostu *boxes*. Jak podaje A. Unterman, w języku hebrajskim słowo *tefilin* oznacza „przedmioty modlitewne”, a w aramejskim – „ozdoby”¹². Warto dodać, że hebrajskie słowo *tefilla* oznacza modlitwę. Jedna część pary *tefilin* (*szel ros*) jest

2. Część *tefilin*, która jest przeznaczona do noszenia na głowie, wg A. Lipiński, *Archeologia biblijna*, Warszawa 1911, s. 383.

2. Part of *tefillin* which is intended for wearing on the head, after: A. Lipiński, *Archeologia biblijna* (Biblical Archaeology), Warszawa 1911, p. 383.

zakładana na czoło i przywiązywana rzemieniem z tyłu głowy (il. 2, 3), druga natomiast (*szel jad*) jest przymocowywana do lewego ramienia (na jego

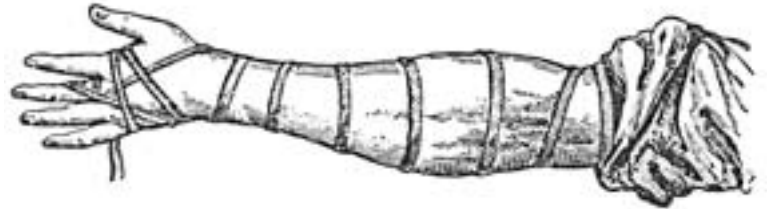

3. Część *tefilin* na głowie – podczas modlitwy, wg A. Lipiński, *Archeologia biblijna*, Warszawa 1911, s. 383.

3. A part of *tefillin* on the head – during prayer, after: A. Lipiński, *Archeologia biblijna* (Biblical Archaeology), Warszawa 1911, p. 383.

4. Lewa ręka owinięta rzemieniem – na ramieniu pod ubiorem znajduje się kasetka, wg J. F. Driscoll, *Phylactery*, (w:) *The Catholic Encyclopedia*, red. G. Ch. Herbermann, t. XII, New York 1913, s. 47. Rysunek odwrócono zwierciadlanie.

4. Left hand covered with a strap – the box is placed on the arm under the clothes, after: J. F. Driscoll, *Phylactery*, (in:) *The Catholic Encyclopedia*, ed. G. Ch. Herbermann, t. XII, New York 1913, s. 47. Drawing reversed (mirrored).

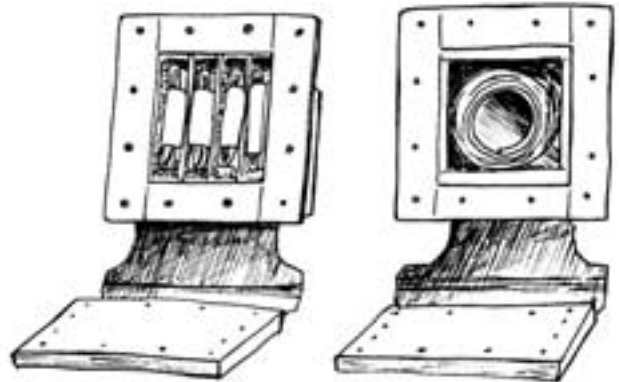

najgrubszej części, gdzie mięśnie tworzą wypukłość), a dłoń i przedramię są owijane długim rzemieniem zgodnie ze specjalnym schematem (il. 4). Nie zawsze jednak ręka jest owijana wg takiego samego schematu. *Tefilin* jest czasem określany jako „rzemienie modlitewne”. Para *tefilin* często jest opisywana w literaturze jako element charakterystyczny ubioru żydowskiego¹³.

Sposób zakładania *tefilin* i czas jego noszenia nie są bez znaczenia – wszystko ma tutaj swoją głęboką symbolikę¹⁴. Obie kasetki składające się na *tefilin* różnią się techniką wykonania. Kasetka zakładana na czoło ma cztery przegródki (il. 5, 6), w które są wkładane cztery ustępy z Pięcioksięgu: Wj 13, 1-10; Wj 13, 11-16; Pwt 6, 4-9; Pwt 11, 13-21, zapisane (każdy osobno) na czterech oddzielnych paskach pergaminu. Natomiast kasetka do noszenia na ramieniu ma tylko jedną wnękę, w którą jest wkładany jeden długi pasek pergaminu z zapisanymi tymi samymi fragmentami (il. 6).

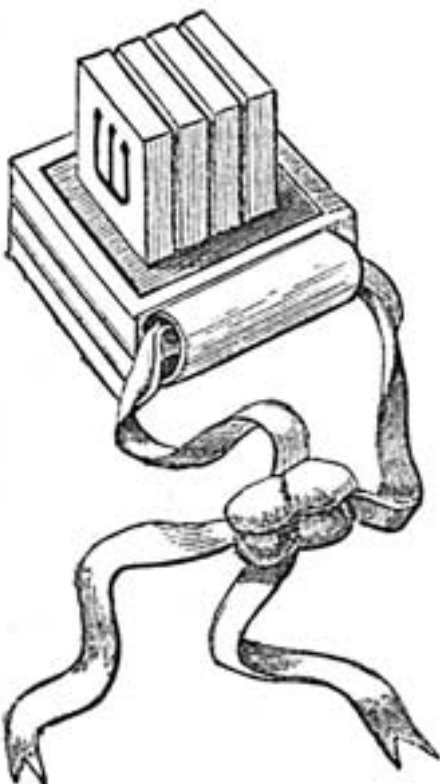
Forma kasek nabierała kształtu przez wieki. Cennymi znaleziskami są pod tym względem odkrycia znad Morza Martwego. Znalezione tam *tefilin* są wykonane ze skóry garbowanej roślinnie, a ich kształt różni się od stosowanych obecnie (il. 7). Jednak już wtedy taka kasetka (*batym*) przeznaczona do noszenia na głowie miała cztery

sąsiadujące wnęki, natomiast ta do noszenia na ramieniu – tylko jedną wnękę. Paski pergaminu z wypisanymi tekstami Pięcioksięgu były wykonane z cienkiego pergaminu wysokiej jakości¹⁵. Z relacji św. Mateusza Ewangelisty (Mt 23,5) wynika także, że *tefilin* (użył on określenia „*filakterie*”) były przedłużane. Nie wiadomo jednak, co to dokładnie znaczy: czy chodziło o zwiększenie rozmiaru kasetki (aby była bardziej widoczna¹⁶), czy też o zwiększanie wymiarów pasków pergaminu z wypisanymi tekstami. Być może zamiarem było wydłużenie paska (rzemienia) służącego do przywiązania kasetki do ręki – przedłużane paski zaczęto układać w oryginalny ornament¹⁷. Mogło też chodzić o stosowanie większych liter czy też wydłużanie tekstu (dodawanie liter)¹⁸.

6. Otwarte kasetki: czterokomorowa – do noszenia na głowie (z lewej strony) i jednokomorowa – do noszenia na ramieniu (z prawej strony). Szkic autora z fotografii, wg S. P. De Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 1999.

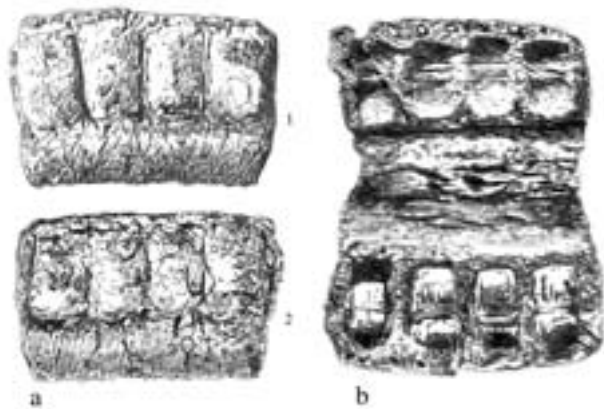
6. Opened boxes: with four compartments – for wearing on the head (on the left), and with one compartment – for wearing on the arm (on the right). Hand sketch by the author after: S. P. De Vries, *Obrzędy i symbole Żydów* (Jewish Rituals and Symbols), Kraków 1999.

5. Zamknięta kasetka do noszenia na głowie, wg F. W. F., *Frontlets*, (w:) W. Smith, J. M. Fuller (red.), *A Dictionary of the Bible*, t. I, cz. II, London 1893, s. 1089.

5. Closed box intended for wearing on the head, after: F. W. F., *Frontlets*, (in:) W. Smith, J. M. Fuller (ed.), *A Dictionary of the Bible*, vol. I, part II, London 1893, s. 1089.

7. Odkrycia w Qumran: a) przykład kasetki zamkniętej, przeznaczanej do noszenia na głowie, widok: 1 – z góry, 2 – z dołu; b) przykład kasetki otwartej. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: University of Penn School of Arts & Sciences, <http://ccat.sas.upenn.edu/>, dostęp: 02.10.2006, hasło: „Ancient head tefillin” – rys. A; „Ancient tefillin” – rys. B).

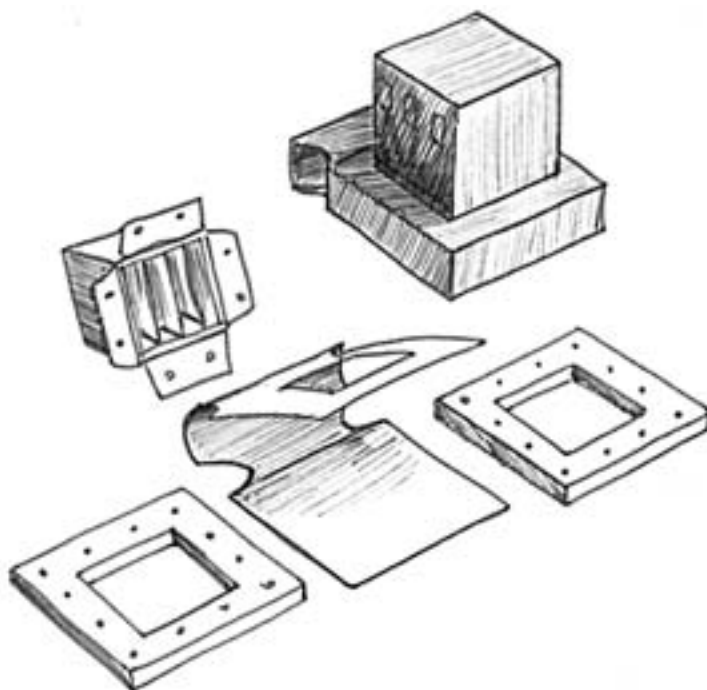
7. Discoveries in Qumran: a) example of a closed box intended for wearing on the head; view: 1 – from the top, 2 – from the bottom; b) example of opened box. Hand sketch by the author after a photograph (source: University of Penn School of Arts & Sciences, <http://ccat.sas.upenn.edu/>, access: 02.10.2006, password: “Ancient head tefillin” – fig. A; “Ancient tefillin” – fig. B).

Interesujący jest sposób wykonania kasetek. J. Mills, opisując akcesoria Żydów brytyjskich w XIX w., wzmiankuje, że kasetki są wykonywane z pergaminu, a do nich dołącza się skórzane paski służące do ich przywiązania¹⁹. O pergaminie, jako wyłącznym materiale na kasetki, wspomina także rabin S. De Vries²⁰. Obecnie rozróżnia się cztery rodzaje kasetek ze względu na różną technikę ich wykonania²¹. Są one mniej lub bardziej złożone (il. 8) pod względem liczby elementów. *Peshutim* jest wykonany z kilku kawałków pergaminu, które są sklejjane razem, ocenia się go jako niskiej jakości. *Peshutim Mehudarim* – górna część kasetki jest wykonana z jednego kawałka pergaminu, który jest przycinany, tak aby mógł być złożony i sklejjony w postaci solidnej kasetki, jak origami, a dodatkowe elementy mogą być dodane w celu wzmocnienia. Kasetka jest następnie umieszczana na solidnej bazie ze skóry. *Dakos* jest wykonywany z cienkiej skóry, np. kozła.

Kawałek cienkiej skóry jest napinany i przyklejany do górnej ramki (z grubszej skóry, w kształcie kwadratu) i do dolnej ramki (która służy jako baza/podstawa). Poprzez takie wykonanie zarówno górne, jak i dolne części muszą być zrobione z jednego solidnego kawałka skóry. Ten rodzaj kasetek był uznawany za najlepszy aż do początku XX w. Kasetki te są dość mocne, ale niezbyt estetyczne.

Gasos to obecnie najlepszy typ kasetek, wykonywanych z dużą dokładnością. Praca nad nimi trwa długo (nawet wiele miesięcy). Taka kasetka jest wykonana z jednego, solidnego kawałka skóry (stąd wysoka trwałość), z głowy lub szyi zwierzęcia, np. byka. Przy wytwarzaniu kasetek typu *gasos* jedni zalecają ostrożną pracę ręczną, inni natomiast stosowanie dużego nacisku (wielu ton) – ze względu na złożone etapy, np. suszenie tego skózanego wyrobu w poszczególnych fazach pracy²².

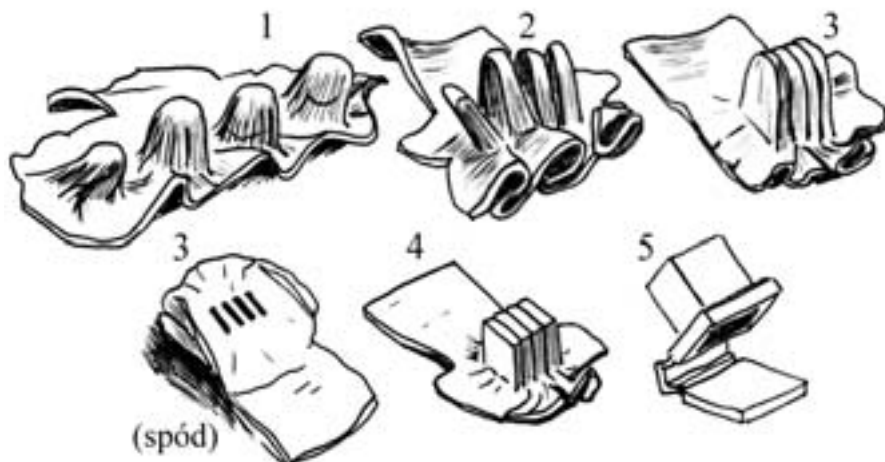
Powstawanie kasetek aż do formy ostatecznej – *tefillin* (odpowiednio wykończone kasetki z paskami zapisanego pergaminu oraz rzemieniami) należy zaliczyć do tworzenia dzieł sztuki. Słusznie opis ich opracowania John Allen, autor książki poświęconej tematyce kultury żydowskiej, zatytułował w XVII rozdziale swojej książki: „*Tephillin or Phylacteries, -for the Head, -and for the Arm: -made with minute Care and possessed of wanderful Virtues*”²³.

8. Na dole – kasetka składająca się z kilku elementów (skóra owcza), u góry – cała kasetka wykonana z jednego kawałka skóry cielęcej. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: *Types of Batim*, „Machon Ot”, red. Y. Shteiher, Y. Goldshtein, http://www.ott.co.il/tefillin_sheepskin.html, dostęp: 22.10.2006).
8. At the bottom – a box consisting of few elements (sheep hide), at the top – a box made of one piece of calf hide. Hand sketch by the author after a photograph (source: *Types of Batim*, „Machon Ot”, red. Y. Shteiher, Y. Goldshtein, http://www.ott.co.il/tefillin_sheepskin.html, access: 22.10.2006).

9. Etapy wykonywania kasetki (*batim*) z jednego, solidnego kawałka skóry. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: „Oter Israel”, red. Y. Klein, http://www.oterisrael.com/eng_factory.html#color, dostęp: 21.10.2006).

9. Stages of making a box (*batim*) from one solid piece of hide. Hand sketch by the author after a photograph (source: “Oter Israel”, ed. Y. Klein, http://www.oterisrael.com/eng_factory.html#color, access: 21.10.2006).

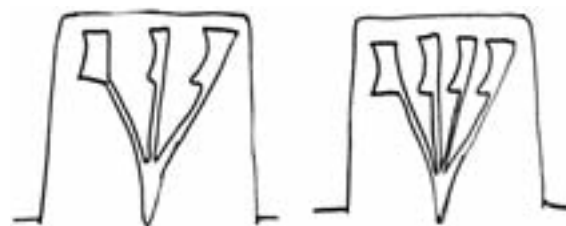

Przykład współczesnego wykonania solidnej kasetki z jednego kawałka skóry podano na il. 9.

Opierając się na opisach zamieszczonych na stronach internetowych zawierających opracowanie „Oter Israel”, wytworzenie kasetek z jednego kawałka skóry przebiega w wielu etapach, takich jak przygotowanie skóry i nadawanie jej kształtu kasetki (il. 9); formowanie znaku *szin* (inicjał słowa *Wszzechmogący*) po obu stronach górnej partii kasetki (il. 10) i jego wstępne malowanie (np. na czerwono, zielono); malowanie zewnętrznej strony kasetek w kolorze czarnym z połyskiem (musi to być idealna czerń); umieszczanie zapisanych i odpowiednio zawiniętych pasków pergaminu w czterech wnękach kasetki *szel rosz* i w jednej wnęce *szel jad* – są one owijane paskiem czystego (niezapisanego) pergaminu i zawiązywane włosiem z ogona cielęcia (wg innych źródeł – najpierw owija się paski włosiem, następnie czystym pergaminem i całość jeszcze raz włosiem) (il. 11, 12). Na koniec kasetki z zawartością są zszywane jelitem krowim. Podczas szycia bardzo ważne jest, aby w kasetce przeznaczonej na czoło włoski użyte do zawiązywania włożonych pasków pergaminu wystawały z podstawy kasetki z przodu, w miejscu szycia, czyli szerszej podstawie. Czynnością końcową jest wsunięcie rzemieni do tylnych części kasetek. Całość stanowi już *tefillin*.

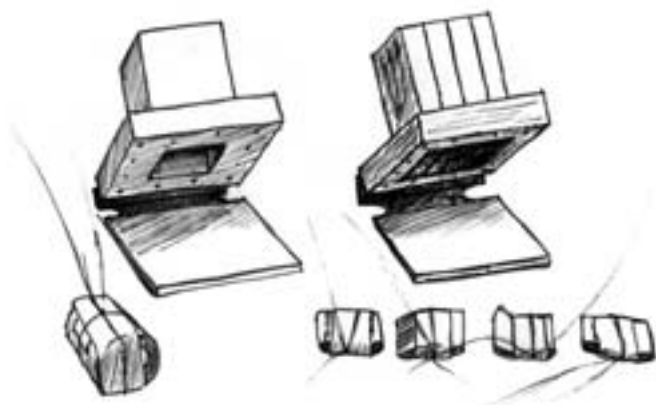
Według współczesnego opisu proces przygotowania skóry przeznaczonej na kasetki odbywa się w następujących etapach: konserwowanie skóry przez jej nasycenie solą (zabezpieczenie przed gniciem – jeśli ma być przechowywana przez dłuższy czas); moczenie w celu usunięcia soli; moczenie skóry w kąpieli siarczkowej umożliwiające usunięcie włosów ze skóry (prawdopodobnie chodzi

o siarczki sodu); moczenie w mleczku wapiennym, czyli w wodnym roztworze $\text{Ca}(\text{OH})_2$ przez 5 dni; ścienianie do odpowiedniej grubości; wycinanie ze skóry kształtki w postaci litery „T”. Gdy skóra jeszcze jest miękka, rozpoczyna się proces jej tłoczenia. Po tym etapie, kiedy kasetki są już precyzyjnie uformowane, są one malowane w kolorze czarnym. Malowanie zewnętrznej części należy do czynności końcowych. Pokrywanie farbą kasetek jest procesem złożonym, ponieważ farba musi być наносzona wielokrotnie i w taki sposób, by skóra powoli ją wchłaniała. Ponadto farba ma być nie warstwą, lecz ma stanowić integralną część kasetki. Skóra jest nasycana czarną farbą i polerowana co najmniej 4 razy. Etap malowania trwa ok. 3 tygodni (!). Kolorem czarnym jest pokrywana także zewnętrzna część rzemieni służących do przywiązywania kasetek²⁴.

10. Wypukła litera *szin* na kasetce przeznaczonej do noszenia na głowie. Z lewej strony (dla patrzącego od przodu) znajduje się litera trójczłonowa, z prawej czteroczłonowa. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: *Tefillin structure*, (w:) „Sofer”, red. M. Pinchas, www.sofer.co.uk/html/tefillin_structure.html, dostęp: 12.12.2006).

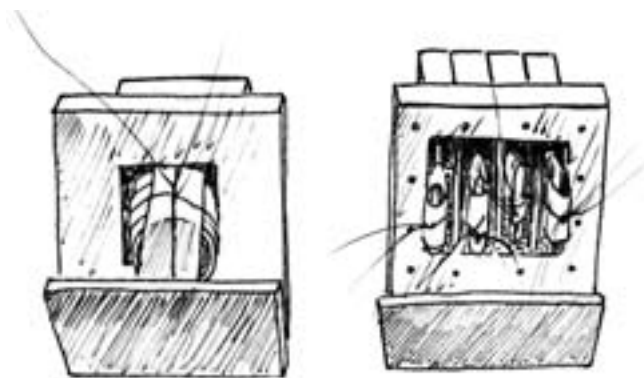
10. Convex letter *shin* on the box intended for wearing on the head. Three-headed letter on the left side (for the person viewing from the front), and the four-headed letter on the right side. Hand sketch by the author after a photograph, (source: *Tefillin structure*, (in:) “Sofer”, M. Pinchas ed., www.sofer.co.uk/html/tefillin_structure.html, access: 12.12.2006).

11. Specjalnie przygotowane paski zapisanego pergaminu gotowe do umieszczenia w kasetkach, po lewej – pasek zwinięty (do *shel yad*) po prawej – cztery złożone paski (do *shel rosh*). Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: *The Inserting of the Passages into the Tefillin*, (w:) „Machon Ot”, red. Y. Shteiner, Y. Goldshtein, http://www.ott.co.il/tefillin_inserting_torah.html, dostęp: 21.10.2006).

11. Specially prepared passages of parchment ready to insert into boxes; on the left: a rolled passage (for *shel yad*) on the right: four folded passages (for *shel rosh*). Hand sketch by the author after a photograph (source: *The Inserting of the Passages into the Tefillin*, (in:) „Machon Ot”, Y. Shteiner, Y. Goldshtein eds, http://www.ott.co.il/tefillin_inserting_torah.html, access: 21.10.2006).

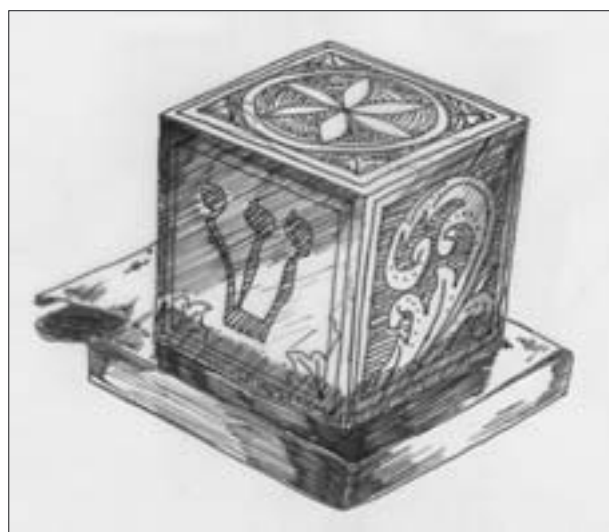
Z *tefillin* związane są także inne, towarzyszące im przedmioty. Należą do nich oprawki i torby. Czasem i one są atrakcyjnie zdobione. O ile na samych *tefillin* nie można umieszczać jakichkolwiek ozdób i muszą być zupełnie czarne, o tyle specjalne oprawki (puszki) przeznaczone na ich przechowywanie (w przypadku bogatych właścicieli) mogą

12. Paski podczas umieszczania ich w kasetkach. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: *The Inserting of the Passages into the Tefillin*, (w:) „Machon Ot”, red. Y. Shteiner, Y. Goldshtein, http://www.ott.co.il/tefillin_inserting_torah.html, dostęp: 21.10.2006).

12. Passages during inserting them into boxes. Hand sketch by the author after a photograph (source: *The Inserting of the Passages into the Tefillin*, (in:) „Machon Ot”, Y. Shteiner, Y. Goldshtein eds, http://www.ott.co.il/tefillin_inserting_torah.html, access: 21.10.2006).

mieć różne zdobienia. Oprawkom jest nadawany kształt kasetki (il. 13, 14). Mogą być zrobione ze srebra i mogą mieć napisy i ozdoby wykonywane różnymi technikami złotniczymi (np. grawerowanie, niellowanie, elementy dolutowywane)²⁵. Na jednej z takich puszek sfotografowanych i zamieszczonych w katalogu E. Dudy znajduje się oprawka (jedna z pary, Kalisz, 2. poł. XIX w.), na której wyryto napis: „<Juda ben Tema powiedział:> bądź odważny jak lampart, lekki jak orzeł, szybki jak jeleń i dzielny jak lew aby wypełnić wolę Ojca twego w niebiesiech”²⁶.

13. Ozdobna, srebrna oprawka na *tefillin* (jedna część). Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: E. Martyna, *Judaica ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1993, fot. 110).

13. Decorative silver cover for *tefillin* (one part). Hand sketch by the author after a photograph (source: E. Martyna, *Judaica ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie* [Judaica in the Collections of the National Museum in Warsaw], Warszawa 1993, photo 110).

Z *tefillin* jest związany także specjalny pokrowiec w postaci torebki (*tefillin bag*), służący do jego przechowywania. Pełni on funkcję ochronną i przydaje się zwłaszcza podczas podróży. Torebki zazwyczaj wykonywane są z tkanin, o różnych spłotach i barwach. Mogą być zdobione, np. haftowane nićmi (il. 15), mogą też mieć inne elementy ozdobne, np. doszywane.

Para *tefillin* była często przedstawiana przez artystów. Jako przykład można wymienić twórczość francuskiego grafika i rysownika Bernarda Picarta (1673-1733), którego piękne, precyzyjnie wykonane ryciny zdobią *Ceremonies de Juifs*, będące częścią serii *Ceremonies et Coutumes Religieuses de Tous les Peuples du Monde* (ogółem

11 tomów, Amsterdam 1723-1743). Warto podkreślić, że jedna z przedstawionych przez Picarta grafik założonego *tefilin* (część przeznaczona do noszenia na ręce) ukazuje górną część kasetki nie jako sześcian, ale walec. Przedmioty te pojawiają się także w dziełach malarzy, takich jak Marc Chagall (1877-1985) czy Szymon Buchbinder (1853-1908).

14. Ozdobne oprawki na *tefilin*, wg F. Landsberg, *Einführung in die jüdische Kunst*, Berlin 1935, s. 16.

14. Decorative covers for *tefilin*, after: F. Landsberg, *Einführung in die jüdische Kunst*, Berlin 1935, p. 16.

15. Aksamitne torebki na *tefilin*: a) ok. 1906-1956; b) ok. 1970; c) ok. 1900. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: I. M. Beck, *Memorial Archives. Preserving Our Past for the Future – Images of Pioneer Jewish Families*, University of Denver, Penrose Library, <http://library.du.edu/About/collections/SpecialCollections/ImagesofPioneerJewishFamilies.cfm>, dostęp: 02.10.2006).

15. Velvet *tefillin* bags: a) ca. 1906-1956; b) ca. 1970; c) ca. 1900. Hand sketch by the author after a photograph (source: I. M. Beck, *Memorial Archives. Preserving Our Past for the Future – Images of Pioneer Jewish Families*, University of Denver, Penrose Library, <http://library.du.edu/About/collections/SpecialCollections/ImagesofPioneerJewishFamilies.cfm>, access: 02.10.2006).

Mezuzza

Słowo *mezuzza* oznacza w języku hebrajskim „framuga drzwi”, „odrzwia”²⁷. *Mezuzza* to pasek pergaminu z wypisanymi wersetami (Pwt 6,5-9; 11, 13-21), który jest wkładany do podłużnej oprawki, futeraliku, również zwanego potocznie *mezuzą*. *Mezuzza* jest umieszczana na prawej framudze drzwi wejściowych, odrzwiach pomieszczeń całego domostwa, a nawet bram w mieście. *Mezuzy* są przybijane na odrzwiach wraz z wprowadzeniem

się rodziny żydowskiej do domu. Nie jest natomiast umieszczana w synagodze, magazynach, łazienkach i innych tego typu pomieszczeniach. Pergamin z wypisanymi fragmentami jest zwijany lub składany i umieszczany w oprawce, w której zazwyczaj jest wykonane małe okienko. Przez nie widoczny jest napis *szadaj* (w literaturze występują także: *szaddai*, *szaddaj* = *Wszchemogący*), znajdujący się

z tyłu pergaminowego zwoju. Ponadto na pergaminie jest zapisanych kilka liter umożliwiających rozpoznanie górnej części *mezuzy* (co zapobiega umieszczeniu jej w oprawce w odwrotnym położeniu)²⁸. W niektórych oprawkach otwór nakrywa ruchoma klapka z literą *szin*²⁹. Materiały, z których wykonane są oprawki na *mezuzę*, to np. trzcina³⁰, cyna, srebro, emalia³¹, szkło, celulozoid, drewno,

16. Metalowa oprawka na *mezuzę*, XX w. Rysunek odręczny autora z fotografii, wg M. Fuks i in., *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, s. 127).

16. A metal case for *mezuzah*, twentieth century. Hand sketch by the author after a photograph after: M. Fuks et al., *Żydzi polscy. Dzieje i kultura* (Polish Jews. Life and Culture), Warszawa 1982, p. 127).

17. Drewniana oprawka na *mezuzę*, wg. *Ewriejskaja Enciklopedija*, red. A. Garkawi, Ł. Kacenielson, t. 10, Sankt Petersburg, kol. 788.

17. Wooden case for *mezuzot*, after: *Ewriejskaja Enciklopedija*, A. Garkawi, Ł. Kacenielson eds, vol. 10, Sankt Petersburg, col. 788.

również jedną z kart kunsztownie ilustrowanego, włoskiego rękopisu Rotszylda, datowanego na lata 1470-1480, w którym na jednej z miniatur dostrzec można *mezuzę* przymocowaną skośnie do prawej części drzwi wejściowych, patrząc od strony wchodzącego do mieszkania (zbiory Israel Museum, Jerozolima). Niezwykle piękna włoska oprawka na *mezuzę* pochodzi ze zbiorów The Jewish Museum w Londynie – jest wykonana z kości zwierzęcej i datowana na XV-XVI w. (il. 20). *Mezuz* także jest nacechowana symboliką. Nie bez znaczenia pozostaje sposób jej przymocowania do odrzwi³⁶.

Uwagi dotyczące niszczenia, konserwacji i przechowywania *tefilin* i *mezuzy*

Stan zachowania *tefilin* i *mezuz* oraz ich wrażliwość na różne czynniki zależy od rodzaju użytych materiałów. Wśród wielu wrogów *tefilin* i *mezuz* należy wymienić wodę, drobnoustroje i podwyższoną temperaturę. Wpływ wody na pergamin może być katastrofalny. Jest to materiał bardzo wrażliwy na wodę zarówno w kontakcie bezpośrednim, jak i na wilgoć (il. 21). Szczególnie narażone na ten niszczący czynnik były *mezuzy* przybijane do odrzwi wejściowych – jesienna mgła czy intensywne deszcz mogły ją mocno zawilgocić i doprowadzić do poważnego zniszczenia pergaminu. Materiał ten pod wpływem wody może ulec destrukcyjnemu

miedź³², kość, ceramika³³, ołów³⁴, marmur, skóra³⁵ i in. W zależności od rodzaju materiału oprawki mogły być przepięknie zdobione różnymi technikami oraz przybierać różne formy (il. 16-20). I tak w opracowaniu De Vriessa można spotkać reprodukcję oprawki z 1750 r. wykonanej ze srebra i ozdobionej szklanymi paciorkami. Przedstawił on

18. Drewniane oprawki na *mezuzy*, XIX w., wg F. Landsberg, *Einführung in die jüdische Kunst*, Berlin 1935, s. 16.

18. Wooden cases for *mezuzot*, nineteenth century, after: F. Landsberg, *Einführung in die jüdische Kunst*, Berlin 1935, p. 16.

procesowi tzw. żelatynizacji, która objawia się wystąpieniem przezroczystości pergaminu i jego stwardnieniem, a także mogą wystąpić znaczne deformacje. Dlatego dysponując obecnie licznymi rodzajami materiałów ochronnych, zaleca się owijanie pergaminu materiałem utrudniającym wnikanie wilgoci bądź wody do pergaminu, ale zapewniającym jego oddychanie. Do takich należy m.in. papier pergaminowy czy woskowy itp.³⁷ W przypadku *tefilin* nie tylko niszczytelką siłą jest deszcz, ale także wydzielany przez skórę pot. Skóry garbowane różnie reagują na pot w zależności od użytych garbników. Skóry chromowe np. pod jego wpływem ulegają uszkodzeniu w wyniku ich odgarbowania (działanie kwasu mlekowego i wzrost pH), a garbowanie roślinne niszczy wzrost pH i utlenienie garbników³⁸. Pergamin jest także wrażliwy na kontakt z ludzkim potem, zwłaszcza przez dłuższy czas (m.in. deformacje, usztywnienie).

19. Metalowe oprawki na *mezuzy*, XX w. Rysunek odręczny autora z fotografii, wg M. Fuks i in., *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, fot. 15.

19. Metal cases for *mezuzot*, twentieth century. Hand sketch by the author after: M. Fuks i in., *Żydzi polscy. Dzieje i kultura* (Polish Jews. History and Culture), Warszawa 1982, photo 15.

Pergaminowe elementy *tefilin* mogą ponadto ulec deformacjom spowodowanym ich użytkowaniem. Te rodzaje *tefilin*, których kasetki są wykonane metodami najprostszymi, z kilku kawałków skóry, są szczególnie narażone na deformacje i rozklejanie poszczególnych elementów w czasie użytkowania (il. 21).

20. Włoska oprawka na *mezuzę*, kość zwierzęca, XV-XVI w. Rysunek odręczny autora z fotografii (źródło: *Jewish Ceremonial Art [Judaica]*, The Jewish Museum, London, http://www.jewishmuseum.org.uk/collections/theme1_jm_585.asp, dostęp: 03.03.2007).

20. An Italian case for *mezuzah*, animal bone, XV-XVI c. Hand sketch by the author after a photograph (source: *Jewish Ceremonial Art [Judaica]*, The Jewish Museum, London, http://www.jewishmuseum.org.uk/collections/theme1_jm_585.asp, access: 03.03.2007).

Zawilgocone pergaminy w oprawkach na *mezuzę* oraz elementy pergaminowe stanowiące *tefilin* wraz z zapisanymi paskami stwarzają doskonale miejsce do rozwoju drobnoustrojów, w związku z dużą higroskopijnością i składem (białko

21. Deformacje i niespójność poszczególnych części kasetki. Fot. M. Maciaszczyk (zbiory Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu).

21. Deformations and incoherence of parts of box. Photo: M. Maciaszczyk (collections of the Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim).

to źródło azotu dla drobnoustrojów) (il. 22). Działalność drobnoustrojów może doprowadzić do całkowitego, nieodwracalnego zniszczenia pergaminu. Z kolei skóry garbowane są bardziej odporne na ich atak³⁹. Jeśli nawet nie widać żadnych śladów wzrostu drobnoustrojów na *tefilin* i *mezuzach*, trzeba zwrócić uwagę na zapach. Mimo braku objawów ataku mikroorganizmów widocznego gołym okiem wyczuć stęchlizny powinno wzbudzić niepokój – często towarzyszy ona np. sucholubnym promieniowcom. Zagrożenie płynie także ze strony owadów. Istnieją gatunki owadów poważnie niszczące zarówno pergamin, jak i skórę garbowaną. Żerowanie ich larw może spowodować ubytki w postaci licznych otworów i kanalików różnej wielkości wraz z pozostałościami odchodów⁴⁰. Przykład destrukcyjnej działalności owadów w *tefilin* potwierdza zdjęcie zamieszczone w opracowaniu M. Fuksa⁴¹. Drewniane oprawki na *mezuzy* mogą być łatwo atakowane przez owady żerujące w drewnianych elementach drzwi.

22. Niepokojące objawy w przegródkach kasetki: deformacje i prawdopodobnie atak mikroorganizmów. Fot. M. Maciaszczyk (zbiory Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu).

22. Alarming damages of box: deformations, and probable microbial attack. Photo: M. Maciaszczyk (collections of the Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim).

Podwyższona temperatura wysuszająca pergamin powoduje rozklejanie poszczególnych elementów kasetek i ich deformowanie się. Kasetki pomalowane na czarno oraz oprawki na *mezuzę* o ciemnych kolorach (*mezuz*a przybita do odrzwi wejściowych) są narażone na działanie promieni słonecznych i pod ich wpływem szybko się nagrzewają. Nadmierne przesuszenie pergaminu powoduje

jego kruchość i przyspiesza niekorzystne procesy starzenia pergaminu i zapisków wykonanych atramentem. Słońce przyspiesza blaknięcie atramentu żelazowo-galusowego, użytego do pisania *mezuzy*.

Po części brak spójności i praca pergaminu (wilgotno-sucho-wilgotno...) powodują odspajanie się warstwy atramentu od podłoża wrażliwego na zmiany klimatu (il. 23). Narażony może być nie tylko widoczny przez otwór *mezuzy* znak *szaddaj*, ale też cały pergamin (w oprawkach nowszych wykonanych z materiałów przezroczystych, np. szkła, plastiku).

Promienie słoneczne mogą poważnie uszkodzić oprawkę, nie tylko powodując jej płowienie. W przypadku drewna jest to pęknięcie (wynik jego pracy). Podobny skutek uboczny może wystąpić podczas przechowywania oprawki *mezuzy* w pomieszczeniu o podwyższonej temperaturze (strych w upalne lato, bliskie sąsiedztwo urzędów grzewczych). W przypadku celuloidu oddziaływanie promieni słonecznych powoduje jego żółknięcie i kruchość, a tlenki azotu, reagując z wilgocią, tworzą kwasy. Ponadto grupy azotowe w cząsteczkach tej zmodyfikowanej celulozy, reagując z wilgocią, tworzą kwas azotowy⁴². Także jedwabne torebki na *tefilin* są bardzo wrażliwe na działanie światła, co objawia się szybką utratą właściwości mechanicznych tego delikatnego materiału.

Do bardzo istotnych czynników niszczących należy zanieczyszczenie powietrza. I tak bezwodniki kwasów zamieniają się w kwasy w reakcji z wilgocią w skórze; siarkowodór powoduje pokrywanie się srebra patyną⁴³ (ozdobne oprawki na *tefilin* i *mezuzy*). Poważne mogą być także zniszczenia mechaniczne spowodowane użytkowaniem (np. ubytki na krawędziach kasetek) (il. 24), niewłaściwe układanie rzemieni podczas umieszczania *tefilin* w torebce – skutkujące deformacjami pasków i pękaniem skóry. Do częstych zniszczeń spowodowanych działalnością „ciekawskich” należy rozpruwanie kasetek, rozcinanie włosów owijających paski złożonego pergaminu (il. 25). Paski te są często wkładane ponownie w przegródki w niewłaściwej kolejności, nierzadko brakuje pergaminu, którym były owinięte.

Należy również wspomnieć o kradzieżach. Łupem najczęściej stawały się *mezuzy* – zwłaszcza srebrne, które sprzedawano na złom. Wiele takich eksponatów pochodzi właśnie ze skupów złomu metali kolorowych czy od jubilerów – wykupione lub przekazane zdobną teraz gabloty muzeów. Wojny też odcisnęły piętno na tych niezwykłych

23. Ubytki warstwy atramentu na dobrze zachowanym pasku pergaminu. Fot. M. Maciaszczyk (zbiory Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu).

23. Losses of ink layer on the surface parchment passage preserved in good condition. Photo: M. Maciaszczyk (collections of the Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim).

przedmiotach. Oprócz eksterminacji ludności żydowskiej dokonywanej przez faszystów niszczone także przedmioty ich kultu – *mezuzy* wyrywano z odrzwi i miażdżono, palono Tory, *tefilin* i inne przedmioty religii żydowskiej. Dziś stanowią one obiekty muzealne, są przechowywane w kolekcjach prywatnych, ale i są do dziś używane w rodzinach żydowskich. Pozostały także ślady po tych przedmiotach, np. fotografia zamieszczona w opracowaniu A. Bartosza, przedstawiająca ślad po *mezuzie* na odrzwiach przy ul. Zakątnej 11 w Tarnowie⁴⁴.

Kilka praktycznych porad dotyczących warunków przechowywania i eksponowania przedstawiła konserwator zabytków Virginia Greene z Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia. Zapisane paski pergaminu znajdujące się w *tefilin* i *mezuzie* normalnie nie są rozwijane podczas ekspozycji, ale mogą być – jeśli są niezdadne do spełnienia swojej rytualnej funkcji. W takich przypadkach należy zasięgać porady rabinów. Obiekty te powinny być przechowywane w szufladzie lub gablocie/szafce i okryte. *Tefilin* powinien być przechowywany w specjalnej torebce (jeśli jest tylko jedna jego część) albo ułożony na równej powierzchni materiału torebki. *Mezuzy* powinny być przechowywane w oprawkach albo owinięte w bibułkę⁴⁵. Dane na temat warunków przechowywania obiektów skórzanych są różne, ale warto zacytować tutaj

polską normę z roku 2003⁴⁶. Zaleca ona w przypadku długotrwałego przechowywania skóry i pergaminu następujące warunki: temperatura maksymalna 18°C (wahania: $\pm 1^\circ\text{C}$ w ciągu dnia), wilgotność względna 30-45% (wahania: $\pm 3\%$ Rh w ciągu dnia).

24. Uszkodzenia kasetki: deformacje, zabrudzenia i uszkodzenie rogu. Fot. M. Maciaszczyk (zbiory Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu).

24. Damages of box: deformations, dirt and a damaged corner. Photo: M. Maciaszczyk (collections of the Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim).

Ważne są również zagadnienia dotyczące konserwacji oraz rekonstrukcji *tefilin* i *mezuz*. Materiały pochodzenia zwierzęcego (pergamin, kleje zwierzęce, nici) stosowane w pracach konserwatorsko-restauratorskich powinny być ze względów religijnych wykonane ze zwierząt tzw. czystych (Kpł 11,1-23; Pp 14,3-20). Zarówno *tefilin*, jak i *mezuzy* są w całości zrobione tylko z tego typu skór. W razie wątpliwości, np. przy rekonstrukcji tekstu na paskach pergaminu, należy skonsultować się ze specjalistami z tej dziedziny.

Podjmując prace konserwatorsko-restauratorskie, nie wolno zapomnieć, że poszczególne elementy tych niezwykle przedmiotów mają znaczenie symboliczne. Nieprzypadkowa jest obecność 12 otworów na szycie w podstawie kasetek – liczba ta symbolizuje 12 pokoleń Izraela. Górna część kasetek powinna mieć idealne kąty proste (zwraca się

na to szczególną uwagę podczas ich wytwarzania). Zniwelowanie deformacji w kasetkach nie jest łatwe, ponieważ często są to trudne do usunięcia odkształcenia ze względu na grube warstwy sztywnego pergaminu. Jeśli w programie prac konserwatorskich planuje się nawilżanie i suszenie poprzez naprężenie zapisanych pasków pergaminu z *tefilin* i *mezuz*, należy uważać na rowki, jakie pisarz (*sofer*) pozostawił na powierzchni pergaminu (linie ułatwiające pisanie tekstu). Jest to miejsce pergaminu osłabione i może ulec pęknięciu podczas naprężenia. Do klejenia ubytków, podklejania itp. operacji odpowiednim klejem wydaje się klej pergaminowy pozyskany ze skóry zwierzęcia „czystego”. Należy uważać, aby paski pergaminu wróciły do kasetek odpowiednio zawinięte, włożone w odpowiedniej kolejności do przegródek kasetki przeznaczonej do noszenia na głowie, a pasek *mezuzy* – by nie

25. Kasetka rozpruta z wyjętymi paskami pergaminu. Fot. M. Maciaszczyk (zbiory Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu).

25. An unpicked box with passages taken out of it. Photo: M. Maciaszczyk (collections of the Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim).

został umieszczony w futeraliku w pozycji odwróconej. Wskazane też, by zwój ten owinać warstwą ochronną, zapobiegając kontaktowi z oprawką, jeśli materiał, z której jest ona wykonana, mógłby spowodować uszkodzenia (np. miedź).

Przedstawione uwagi dotyczące *tefillin* i *mezuz* są jedynie zarysem ich historii, techniki wykonania i problematyki związanej z procesem niszczenia oraz konserwacją tych przedmiotów. Być może przyczynią się one do upowszechnienia wiedzy

o tych pięknych obiektach i staną się podstawą do wnikliwych i szczegółowych analiz.

Dr Tomasz Koziellec, pracownik Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry UMK w Toruniu, którego jest absolwentem. Zajmuje się historią i technologią wyrobu różnych gatunków papieru. W ostatnim czasie w kręgu jego zainteresowań naukowych znalazły się przyczyny niszczenia zbiorów bibliotecznych i archiwalnych z XIX i XX w. oraz metody masowego ich odkwaszania i wzmacniania, a także archeologia biblijna.

Przypisy

1. Są to frędzle przymocowane do czterech rogów spodniej części odzieży (*talit*), noszone przez Żydów według nakazu znajdującego się w ST (Lb 15,38); N. Kameraz-Kos, *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 1997, s. 36.
2. I. Gutmanred (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust*, t. 3, New York-London 1990, s. 1159.
3. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, wyd. V, Poznań 2005.
4. M. Wojciechowski, *List Pseudo-Arysteusza*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 2002, nr 1, s. 121-167, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html (dostęp: 04.10.2006); J. Radożycki, Aneks IV, *Autorzy pozabiblijni cytowani w Antiquitates*, (w:) J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, cz. 2, Warszawa 1993, s. 913.
5. J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela. Antiquitates Judaicae*, przekład pod red. ks. E. Dąbrowskiego, Poznań 1979, ks. IV, rozdz. VIII, 13, s. 242.
6. *Tymczasowy katalog wystawy żydowskiego przemysłu artystycznego*, oprac. K. Hartleb, Lwów 1933.
7. H. Węgrzynek, *Tefillin*, (w:) A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich*, Warszawa 2000, s. 350.
8. G. G. Fox, *The Matthean Misrepresentation Tephillin*, „Journal of Near Eastern Studies”, 1942, t. 1, nr 3, s. 373-377.
9. J. Parkhurst, *A Greek and English Lexicon to the New Testament*, London 1809, s.725.
10. G. Turner, *Nineteen Years in Polynesia: Missionary Live, Travels, and Researches in the Island of the Pacific*, London 1861, s. 338.
11. L. Jacobs, *Tefillin (Phylacteries)*, Oxford University Press, 1995, http://www.myjewishlearning.com/daily_file/Prayer/Ritual_Carb/Tefillin.htm (dostęp: 16.08.2006).
12. A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przekł. O. Zienkiwicz, Warszawa 1994, s. 285.
13. *Manners and Customs Noticed in Various Passages of Holy Scripture*, London 1845, s. 286, 289-290.
14. K. M. Olitzky, R. H., Isaacs, *The Complete How to. Handbook for Jewish Living*, Jersey City (New Jersey) 2004, s.18-21; A. Unterman, jw., s. 286; S. P. De Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, przekł. i oprac. A. Bobrowski, Kraków 1999, s. 79, 363, 213.
15. L.H. Schiffman, *Phylacteries and Mezuzot*, (w:) L.H. Schiffman, J. C. VanderKam (ed.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, t. 2, Oxford 2000, s. 675-677.
16. E. T. M. Phillips, *Progressive Questioning Book*, London 1842, rozdz. St. Matthew XXIII, 1-12, b.n.s.
17. D. Jennings, *Jewish Antiquities*, ks. 1, London 1825, s. 309.
18. A. Barnes, *Notes, Explanatory and Practical, on the Gospels*, New York 1853, s. 258.
19. J. Mills, *The British Jews*, London 1853, s. 21.
20. S. P. De Vries, jw., s. 80, 82.
21. Poniższe nazwy są uproszczoną transliteracją angielską nazw hebrajskich.
22. *Tefillin in Detail*, opracowanie online „STAM”, red. Y. Askotzky, http://www.stam.net/tefillin_in_detail.html (dostęp: 21.10.2006).
23. J. Allen, *Modern Judaism*, London 1830, s. 314, 318-327.
24. Opracowanie online „Oter Israel”, red. Y. Klein, www.oter-israel.com/eng_factory.html#color (dostęp: 21.10.2006).
25. E. Martyna, *Judaica ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1993, s. 140 i n.
26. E. Duda, *Judaika w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, Kraków 1985, s.17, il. 28.
27. A. Unterman, jw., s. 178.
28. S. P. De Vries, jw., s. 75-78.
29. E. Martyna, jw., s. 110.
30. P. de Aquila, *Dykcjonarz biblijny*, tłum. ks. Tadeusz, t. 2, Kraków 1844, s.186.
31. G. C. Grossman, R. Eighme Ahlbo, *Judaica at the Smithsonian*, Washington 1997, s. 106, 205.
32. S. P. De Vries, jw., s. 77.
33. E. Martyna, jw., s. 110.
34. J. Mills, jw., s. 28.
35. M. Becher, *Gateway to Judaism. The What, How, and Why of Jewish Life*, New York 2005, s. 314.
36. A. J. Kolatch, *Inside Judaism. The Concepts, Customs, and Celebrations of the Jewish People*, New York 2006, s. 339.
37. *Caring for Your Torahs, Tefillin and Mezuzahs*, opracowanie online „STAM”, red. Y. Askotzky, http://www.stam.net/caring_for_stam.html (dostęp: 12.10.2006).

38. K. J. Bieńkiewicz, *Fizykochemia wyprawy skór*, Warszawa 1986, s. 534.
39. A. B. Strzelczyk, J. Karbowska-Berent, *Drobnoustroje i owoady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004, s. 117-133.
40. Tamże, s. 152-173.
41. M. Fuks i in., *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, s. 118.
42. J. Morgan, *Conservation of Plastics. An Introduction to Their History, Manufacture, Identification and Care*, London 1991, s. 21-23.
43. Szerzej na temat zanieczyszczeń w muzeach, przyczynach niszczenia poszczególnych materiałów oraz sposobach redukcji zanieczyszczeń: *Guidelines on Pollution Control in Museum Buildings*, red. D. Martin, kier. publikacji J. Morris, London 2000.
44. A. Bartosz, *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992, fot. 43.
45. V. Greene, *Accessories of Holiness: Defining Jewish Sacred Objects*, JAIC, 1992, t. 31, nr 1, s. 31-39.
46. PN-ISO 11799. *Informacja i dokumentacja – Zalecenia dotyczące warunków przechowywania materiałów bibliotecznycy i archiwalnych*.

THE OUTSTANDING SYMBOLS: *TEFILLIN* AND *MEZUZAH* – EXPRESSION OF BEAUTY AND VARIETY OF JEWISH ART

Apart from being Jewish sacred objects, the *Tefillin* and *mezuzot* are outstanding examples of the crafts. They are made of fine material, and each stage of the production takes a long time and requires special attention. Every part is symbolic and has a special meaning. *Tefillin* and *mezuzot* demand special care and environmental conditions. Their main enemies are water, dampness, sunlight, heat, microbes and insects, as well as

mechanical factors causing damage during use. Since they are often and easily damaged, they are subjected to restoration.

Conservation and restoration should be consulted with rabbis owing to the fact that only material from “clean” animals can be used; each element should be preserved without any change to its original symbolic and significant form.

INFORMACJA O PRENUMERACIE

Prenumeratę „Ochrony Zabytków” można zamówić za pośrednictwem:

■ 1. RUCH SA

Informacji o warunkach prenumeraty i sposobie zamawiania udziela „RUCH” SA Oddział Krajowej Dystrybucji Prasy, 01-248 Warszawa, ul. Jana Kazimierza 31/33; tel. (0 22) 532 87 31, 532 88 20, 532 88 16, fax (0 22) 532 87 32; www.ruch.pol.pl, prenumerata@okdp.ruch.com.pl

■ 2. Firma AMOS

01-785 Warszawa, ul. Broniewskiego 8a; tel. (0 22) 639 73 67; biuro@amos.waw.pl

■ 3. GARMOND PRESS SA

01-106 Warszawa, ul. Nakielska 3; tel./fax (0 22) 836 69 21; prewarszawa@garmond.com.pl

■ 4. INMEDIO Sp. z o.o.

90-446 Łódź, ul. Kościuszki 132; tel./fax (0 42) 636 44 47; prenumerata@inmedio.com.pl

■ 5. KOLPORTER SA

05-080 Izabelin, Mościska, ul. Bakaliowa 3; tel. (0 22) 355 05 65(66), fax (0 22) 355 05 67(68); prasowa.sc@kolporter.com.pl

Wydawnictwa Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków do nabycia w siedzibie przy ul. Kopernika 36/40, 00-328 Warszawa, pok. 143, w godz. 9.00-15.00.

Zamówienia można także składać telefonicznie: (0 22) 826 93 52, i za pośrednictwem poczty elektronicznej: wydawnictwa@kobidz.pl. Spis dostępnych publikacji na stronie internetowej: www.kobidz.pl